

הרב דוד כהן

לע"נ

איש צנוע ומעלי, שלם בתורה, במדות ובבנין ירושלים

ר' חיים ב"ר אברהם קרמן הי"ד

נרצח ע" בני עולה ביום ד' י' אייר התשנ"ח

ת.נ.צ.ב.ה

גדרם ההלכתי של מי שאינם שומרי מצוות

(חלק א')

- א. שיטת הגאונים והפוסקים בדין מומר.
- ב. חלוק בין יצא לחלוטין מהכלל ללא יצא, לענין הכללתם בגדר ישראל אע"פ שחטא.
- ג. דברי ה"שרידי אש" והאחרונים בנושא.
- ד. באור דברי הרמב"ם והשו"ע בדין הפורשים מדרכי צבור.
 1. אבלות על הפורשים מדרכי צבור.
 2. דברי הרמב"ם בפירוש המשנה.

א. שיטת הגאונים והפוסקים בדין מומר

מעיקר הדין אפילו ישראל מומר הוא ישראל לכל דבר וכפי שנקט בלשון זו בשו"ת אבני נזר (יו"ד קכ"ד), ובמהרש"א בח"א לסנהדרין מד, א וד"ה חטא), הן לעניני אסורין והן לעניני ממון, ומצינו ב' סוגיות בזה.

א. במס' קדושין לו, א שנחלקו שם ר"מ ור"י אם רק בזמן שנוהגים מנהג בניס קרויים בניס כר"י או שבין כך ובין כך קרויים בניס כר"מ ופסק הרשב"א בתשובה (ח"א סי' קצ"ד וסי' רמ"ב) כר"מ וכ"כ הריב"ם בסליחת "ישראל עמד" שנקט: "בין כך ובין כך קרויים לך בניס" וכפי שהביא זה הראי"ה קוק זצ"ל באגרת תקנ"ה. ואף שלא אחד כי החיד"א בספרו "מדבר קדמות" מערכת בית אבות בית כ' לדייק מהרמב"ן פרשת האזינו על הפסוק שחת לא לו בניו וגו' דס"ל דהלכה כר"י, מ"מ עיינתי בדבריו ולא ראיתי שהדברים מוכרחים וכלל לא הזכיר שם למחלוקת ר"י ור"מ, והנה הגר"י עמדן בספרו שאילת יעב"ץ (ח"א סי' כ"ח) כ' שם שכל זה הוא ענין לאגדה ולא להלכה אבל דבריו אלה הם שלא כדברי אחד מגדולי הראשונים הלא הוא הרשב"א הנ"ל, ויעוי' בבאור הגר"א ליו"ד קנ"ט סק"ג גבי ריבית למומר שציין לדברי הרשב"א בתשובה הנ"ל (בביאורו כתוב סי' ר"ה וכנראה שהוא ט"ס או שדפוס אחר היה לפניו) כמקור להלכה

שם, וע' גם במהר"ל מפראג נצח ישראל (פ"א עמ' ס"ז) שכתב: אי אפשר שיסור שם בנים מכלל ישראל".

ב. במס' סנהדרין מד, א, איתא גבי עכן שדרשו שם: "חטא ישראל, אע"פ שחטא ישראל הוא" וכתב המהרש"א בח"א שם וז"ל: אע"פ שחטא ועבר על כל התורה כדלקמן לא הוי כעכו"ם וכמ"ש אף במומר לכל התורה דישראל הוא לכל דיניו עכ"ל. ועל דברי גמ' זו אין מחלוקת באחרונים והכל מקבלים שנפסקה לדינא ע' יו"ד קנ"ט הנ"ל שנחלקו שם אם מותר להלוות ברבית למומר אך הכל מודים שאסור ללוות ממנו ברבית וע"ז ציין הגר"א בסק"ג ל"ב המקורות הנ"ל מקדושין וסנהדרין שישראל אע"פ שחטא ישראל הוא, רק שהדעה המתירה להלוות לו ברבית ס"ל דלאו אחיך הוא ואי אתה מצווה להחיותו כגר"א סק"ד ויעו"ש שביארו מדוע ל"ש כאן לפני עור ומשמע מדבריהם שרק כאן בדין המיוחד שברבית ל"ש לפני עור אבל בעלמא שייך לפני עור וזה דלא כש"ך יו"ד קנ"א סק"ו הסובר של"ש לפני עור במומר וכבר דנו בדבריו האחרונים ויעו"י בדגול מרבבה שם שכתב שפשיטא שישראל אע"פ שחטא ישראל הוא ולא זה טעם הש"ך אלא יישבו בדרך אחרת ובאב"נ (יו"ד קכ"ו) נחלק עליו וביאר לש"ך דלא כדגול מרבבה מ"מ גם הוא ס"ל שישראל אע"פ שחטא כו' וע"ע בגליון מהרש"א שם.

וכן מצינו באה"ע סי' קנ"ז שהביא הטור שם לדעת רב יהודאי גאון שאשת מומר לא צריכה חליצה או יבום "דהא לאו אחיו" וכ' ע"ז הטור שאינו יודע מדוע לא תזדקק לכך וע"ז כ' הבי"ש שם שהדבר פשוט כטור והשתמש שם בביטויים חריפים כנגד ההו"א להקל בזה והביא לדברי הראשונים שגם החמירו בזה מטעם ש"ישראל אע"פ שחטא ישראל הוא" ובעקבות זה פסק כן בשו"ע שם סעיף ג' (וכ"פ הרמב"ם אישות ד' ט"ז ישראל מומר שקדש אע"פ שהוא עובד עכו"ם ברצונו הרי אלו קדושין גמורים וצריכה גט ממנו) וגם הרמ"א שם לא נחלק על כך רק שסמך בדיעבד על המקילים וגם בדעת הגאונים המקילים ביארו שאינו כי חולקים על כלל זה ש"ישראל אע"פ שחטא" וכי' אלא שטעמם או מצד שלא שייך בו אחוה כפי שבלשון זו צטט הטור "דהא לאו אחיו הוא" וכפי שביאר בדעתם הבי"ח (אלא שבערוה"ש ואב"נ (אה"ע רכ"ג) נתקשו שכאן היסוד צריך להיות מצד אחיו הטבעי ולא מצד אחיו במצוות וגם הבי"ח כתב דכל זה דוחק דודאי הוא דמומר נמי נקרא אחיו, או משום אומדן דעת דלא אדעתא דהכי נישאה כדברי מהר"ם מרוטנברג שהביאו ב"י וב"ח שם, ויעו"י ביו"ד סי' ב' סעיף ה' דאיתא שם שמומר להכעיס דינו כעובד כוכבים ששחיתו נבילה ונחלקו האחרונים (ש"ך שם סקט"ז ופתחי תשובה סק"ו בשם חת"ס יו"ד סי' א') אם היא מדרבנן או מדאורייתא מקרא "וזבחת ואכלת" אבל עכ"פ עולה שהכל ס"ל שישראל היא, רק ששחיתו נתמעטה מפסוק. ויעו"י בחו"מ רפ"ג שהביא הטור שם לתשובת רבינו משולם שמומר אינו יורש את אביו והביא לזה ראיה מן הפסוק וכתב על כך הרא"ש דנ"ל דקרא אסמכתא בעלמא הוא דאע"פ שחטא ישראל הוא ואינו אלא מכח תקנת חכמים

וכן הביא שם לרמב"ם בה' נחלות פ"ו שכתב שמדאורייתא מומר יורש, רק שאם ראו ב"ד לקנסו הרשות בידם וכ"פ השו"ע שם סעיף ב' כלשון הרמב"ם וציין הגר"א שם סק"ב בשם מרדכי והרא"ש ד"ישראל אע"פ שחטא" וכו', ויעו' חו"מ רס"ו ב' דאין להחזיר להם אבידה והוא ממס' ע"ז, כו, ב, והטעם משום דלא קרינן ביה לכל אבידת אחיך וגם דלא שייך טעם ההשבה להחיותו שהרי אדרבא הוא מן המורידין ואין מעלין אבל עכ"פ ישראל הוא כמתבאר מתוס' שם ד"ה אני שונה.

עולה איפוא שביסוד אף ישראל מומר ח"ו ישראל הוא לכל דבר כלשון מהרש"א ואב"נ הנ"ל וכפי שכתב גם בשו"ת שרידי אש (ח"ב צ"ד) מדאורייתא גם מומר נחשב כישראל גמור וקדושין קדושין וזוקק ליבום, ושיטת הגאונים שמומר אינו זוקק נדחתה מהלכה וגם בשיטתם יש מקום להרחיב הדברים

וע"ל נמי בח"ג (סי' קי"ד) שבדברי השואל ציין שבבית הלוי בדרושיו (סי' ט"ז וי"ז) תפס בפשיטות שמומר הוא כישראל גמור ובתשובתו ענה לו שאין בזה חידוש כי זה כדעת רוב הפוסקים לעומת הגאונים הנ"ל (ואבל בח"ג מ"ד חשש לחומרא לדעתם והביא שם שיש שנחלקו עליו בזה כפי שיבואו הדברים באורך בס"ד לקמן אות ג' ויעו' בשו"ת התעוררות תשובה (ח"א רכ"ב) שכתב: "אפילו הוא מן המורידין מ"מ גם הוא בכלל ישראל" ור' בשו"ת משנה הלכות לגר"מ קליין שליט"א (בח"ו סי' כ"ז) שהאריך שם להוכיח שגם על מינים יש להתפלל שישבו בתשובה וא"ה ועל מקורותיו אפשר להוסיף לדברי האב"נ (חו"מ ק"ט) שדן שם על המתבוללים שהגדירים כלהכעיס ובסוף ובריו שם כתב ומחויבים להתפלל עליהם שיחזרו בתשובה שלימה וישבו לעדת ישראל לגמרי ע"ש) וכ' שם (בד"ה ובס' קב הישר): ובתורה כתיב ולא ימחה שמו מישראל וקיי"ל דאשת מומר נמי חייבת ביבום וא"כ גם על המומר אמרה תורה ולא ימחה שמו מישראל ושם בסי' כ"ח הביא זה בשם שו"ת אב"נ שכ' בשמו שמזה הוכיח שאסור לקלל אף המומר וציין שזה אף לדעת רב יהודאי גאון דמומר אינו חולץ מ"מ אשת מומר צריכה יבום והרי הטעם שלא ימחה וא"כ מ"ט צריכה יבום ע"ש, אמנם מש"כ זה בשם האב"נ הן אמת שכך מפורסם בשמו ומובא בספרי תולדה עליו אבל לא ידעתי היכן הוא וגם המשנה הלכות הנ"ל ציין שו"ת אב"נ בסתמא בלא לציין מקור, מ"מ גוף הדברים נכונים וכנ"ל.

אמנם מפני כמה דברים דינו דמומר שונה מדין ישראל והוא או מצד דיוקי הפסוקים המצריכים תנאים שאינם שייכים בו או מצד תקנת וקנס חכמים או מצד שיש דיני "וחי אחיך" שהם סיבת החיוב בדינים שונים ובו ל"ש זה כי דינו מן המורידין וכאן יש לדון בגדר זה איזה מומר יצא מגדר אחיך ודינו מן המורידין ואיזה לא יעו' יו"ד קנ"ח ואכ"מ, וע"ע מה שנכתוב בהגדרת "אחיך" לקמן אות ה'.

גם בהגדרת המושג "אחיך" אם אכן ל"ש בו עדיין אין הדברים מחוורים כי בלשון הב"ח באה"ע קנ"ז הנ"ל שביאר טעם החולקים ומצריכים יבום וחליצה במומר משמע דס"ל מטעם שהוא "אחיך" ובלשונו נראה קצת שאין כוונתו רק מצד שביבום וחליצה די

באחיו הטבעי כפי שכתבו ערוה"ש והאב"נ שהבאנו לעיל אלא שהוא אכן בגדר "אחיד" ויותר יש לדייק כן גבי הפוסקים גבי רבית, שהרי באב"נ הנ"ל יו"ד קמ"ג כ' לחלק בין יבום שדי באחיו הטבעי לבין רבית שמותר לתת לו כי כאן היסוד אחיד במצוות ול"ש בו, נמצא לפי"ז שהפוסקים שאסרו להלוות לו ברבית מגדירים אותו כ"אחיד" אף לענין זה.

ב. חילוק בין יצא לחלוטין מהכלל ללא יצא לענין הכללתם בגדר ישראל אע"פ שחטא

כנגד זה יש להעיר שבשו"ת שאילת יעבץ (ח"א כ"א הנ"ל) הראה פנים מסבירות לשי' הגאונים הנ"ל שאח מומר לא מיבם ולא חולץ וכ' עליו דמין הוא ולא אחיד קרינא ביה ולא ישראל הוא אחר שחטא ולכן דעתו שבצירוף סניפים נוספים יש מקום חשוב לסמוך על דעתם להקל אלא שלמעשה לא רצה שם שיסמכו עליו, וכפי שבתשובות הבאות שם בכעין זה לא הצטרף לדעת המתירים, אלא שבכל לשונו שם מחלק הוא גם בין המומרים שלא בכל מומר אמר דבריו וציין גם למש"כ שם בסימן ג' בזה, וגם לשיטתו ס"ל שביסוד הדבר הוא מצד "כל המקדש אדעתא דרבנן מקדש ואפקועי רבנן לקדושו" הרי שגם לשיטתו ביסוד הדין הוא ישראל רק שרבנן הפקיעוהו מכלל זה ע"י תקנותיהם.

ובעקבות דבריו י"ל שאמנם בתוך מומר לבא ולחלק בין הסוגים השונים זה דבר קשה וצ"ב, אבל עכ"פ ודאי שיש לחלק בין מי שעכ"פ לא יצא מהכלל לגמרי דאכתי שייך בו: "שמא יצא ממנו זרע מעליא" שזה היה בין טעמי האוסרים רבית כתוס' ע"ז כו, ב מב"ק קיט, א הובא באב"נ וי"ד קמ"ג הנ"ל) ועוד, ואף שי"ל שביסוד אין הבדל וכל דברי תוס' וסיעתו הם רק כדי לא להפסיד את בנו שלא חטא ואין כוונתם שבו עצמו יש לחלק מטעם הנ"ל מ"מ ברור מסברא שיש כאן גם ענין עצמי, ויעוי' לשון תוס' שם ביחס למומרים להכעיס "ומטמעי בין העובדי כוכבים", ויעוי' גם שיחות הרב צבי יהודה זצ"ל מס' 3 ולמינים אל תהי תקוה - בענין הנוצרים שבאר ענין קלקולם (פיסקאות 27-28) בעקירתם מכלל ישראל שהיא גרמה לעקירתם מתומ"צ וראה גם חוברת מס' 16 "כלל ישראל".

ושוב ראיתי שיסוד חלוק זה מתבאר מדברי החת"ס שכ' בתשובותיו (בלקוטי שו"ת שנדפסו אחר חלק החו"מ סי' פ"ג) וז"ל: כי אין המומר לע"ז ושבתי חשוד לכל התורה רק הוא מומר לכל התורה שאינו בן ברית אבל איננו חשוד לעבור על כל התורה כל שאינו מאותו מין ואחאב היה מומר לע"ז ונהי ששחיטתו פסולה שאיננו בר זביחה אבל איננו חשוד לאכול נבילות אבל אינו נאמן להעיד כי אינו בר עדות, והפוסקים מיירי ממומרים שבזמנינו שמתטעמים בין הגוים והם ודאי עוברים על כל התורה, אבל מי שהוא בן ישראל ונוהג כמנהגיהם רק מומר לע"ז או לחלל שבת נהי שהוא מומר לכל התורה מ"מ אינו חשוד לכל התורה וכן החשוד איננו מומר וק"ל, ולענין בנותיהם נמי

יש לחלק, מומר שנטמע בין הנכרים הרי הוא כנכרי ממש אבל אם הוא ישראל וע"ז אפשר בניו לא ילכו אחריו ע' נדה לג, ב בנות צדוקים וכבר הארכתני בזה בפתיחה לה' יי"נ שנדפס בשמי בסוף ס' רמב"ן על קדושין אלא שהמדפיסים השמיטו קצת מה שנוגע לאפקורסי זמנינו ע"ש עכ"ל, וא"ה דבריו הובאו בשד"ח פאת השדה כללים מערכת הה"א סי' ל"ז ד"ה ותלמידיה דמרון, בדפוס שלפני בית הסופר ב"ב הוא בח"ב עמ' 342). והנה גבי חשוד לכה"ת י"ל שאה"נ בזה"ז יש להגדיר כן ע"פ הסברות דבחת"ס אבל מצד עצם מהות הענין הא קמן שהיסוד כדברינו. ויעוי' עוד שם בסי' נ"ו שהקשה לו השואל על דברי הגמ' ב"ב קיט, ב שאמרו בנות צלפחד דאם לא חשובות אנו כבן א"כ תתייבם אמנו והק' דלמאן דס"ל במרדכי דמומר אינו זוקק את אשתו ליבום משום דאינו בהקמת שם וא"ה וכבר הבאנו שאדרבא מכך שהפוסקים לא ס"ל הכי עולה שס"ל שגם הוא בהקמת שם) בישראל וקי"ל המחלל שבת בפרהסיא הרי הוא מומר לכל התורה א"כ אשת המקושש בלא"ה לא היתה זקוקה ליבום וע"ז כ' שם החת"ס ז"ל: ועוד נראה לי דהמרדכי לא אמר במומר לע"ז או לחלל שבת ומקיים כל התורה כמו אחאב כמו שכ' רש"י ריש חולין דנהי דגרע משאר מומר לדבר אחד דזה דינו כמומר לכל התורה מ"מ אשתו זקוקה ליבם, ולא אמרו מרדכי אלא במי שהמיר ונדבק לאומה משארי האומות ויצא מכלל יהדות לגמרי על זה אמרו שאינו בהקמת שם ואין מקושש ואפילו אחאב בכלל זה עכ"ל.

וכן הבין האב"נ את דברי חת"ס הנ"ל שכ' (בחלק אה"ע סי' רכ"ג) הנדון שם הי' באשה שהי' לה יבם במדינת הים וכ' היבם לרב מעירה דברי נאצות ואפיקורסות והלעיג על מצוות חליצה, גם כפר בהשארית הנפש גם אמר שמחלל שבת בפרהסיא ורצו שם לסמוך על דעת רב יהודאי גאון הנ"ל וכ' ע"ז האב"נ שם דזה אינו מתרי טעמי ולטעם הראשון כ' דהא דמומר אינו זוקק היינו ביצא לגמרי מן הדת ונדבק לעמים כמו שביאר החת"ס בתשובה חלק ו' סי' נ"ו (והיא התשובה הנ"ל) דאפילו מומר לע"ז כל זמן שלא הוי מומר לכל התורה זוקק ליבום ע"ש, ואף שבטעם השני הגדירו ככופר במצוה אחת היינו טעמא כי גדרי עדות רק על דבר אחד הי' במכתבו שהלעיג על חליצה אבל לא ידענו בו דברים אחרים, וגם מש"כ שמחלל שבת אין אדם נאמן על עצמו, אבל עכ"פ פשוט שהבין האב"נ ענין האיש ושיחו כפי שתיארו ראש דבריו ועוד שכאן זה ענין הטעם השני אבל בטעם הראשון הרי זה עיקר ענינו שלא להכנס לזה ולומר שאף שמומר לכה"ת מ"מ עדיין אינו בגדר זה של "יצא לגמרי מן הדת ונדבק לעמים".

וע' לו גם בשו"ת יו"ד סי' תס"א שהנדון שם "ע"ד האיש הבליעל הגנב החצוף המפורסם ברשעו את כל התועבות האלה עשה, ועשה בתי זונות ר"ל להחטיא את הרבים". וכ' שם באות ח' ז"ל: "ולדעתי ג"כ אין ברור שלא יציית ואע"פ שחטא ישראל הוא אם יוכיחנו בדברים רכים אולי יתעורר בו ניצוץ ישראל שיש בו וישוב מדרכי הרעה" ע"כ, ויעו"ש שלדעתו אסור להונותו אונאת ממון ורק אונאת דברים שרי כי אינו עושה מעשה עמך ופשיטא שאי שומרי התורה בימינו אינם גרועים מהאיש הנ"ל. וע' לו עוד

שם סי' קמ"ג ט"ו ששם נמי מחלק בין סוגי המומרים לענין רבית וכ' שם שהדרגה הא' היא מומר לכל התורה ונדבק בדת גוים שלדעתו לכל הפוסקים מותר ליקח ממנו רבית מלבד היש מחמירין שברמ"א וגם על מומר כזה ביאר בטעמם משום דס"ל ד"אע"פ שחטא ישראל הוא" וגם בדעת המתירים אין דעתו שם משום שחולקים ע"ז אלא משום דס"ל שאינו "אחיך" וכה"ג כפי שמאריך שם וכבר הבאנו זה לעיל.

וביסוד החילוק הזה שאמרו האחרונים בין סוגי המומרים והכופרים ניתן לבאר ע"ד אגדה עפמשי"כ המהר"ל מפראג (בהקדמתו לספרו תפארת ישראל) לבאר את הגמ' במס' נדרים פא, א שאי' שם: "על מה אבדה הארץ וגו' דבר זה נשאל לחכמים ולנביאים ולמלאכים ולא פירושו עד שפירשו הקב"ה בעצמו שנאמר ויאמר ה' על עזבתם תורתי וכו' שלא ברכו בתורה תחילה". ותמה המהר"ל שיהיה חורבן הארץ בשביל זה ולא בשביל ע"ז ג"ע וש"ד שאמרו תז"ל שאכן הם היו בבית ראשון וביאר שם שאף עבירות אלו עם כל חסרונם עדיין אין בהם יציאה מהשורש ואין כאן הריסת הדבר ביסודו אלא חסרון בענף שעם כל גודלו וחומרתו הוא ניתן לתקון אבל ענין שלא ברכו מבטא ניתוק מהשורש, ע"ש ע"פ דרכו, וא"כ כע"ז יש לומר כאן שכל זמן שלא נדבק בדת העמים עדיין לא יצא מהשורש לגמרי ודבר זה מתבטא בין היתר בכך ששייך שיצא ממנו זרעא מעליא וא"כ יש תקוה לאחריתו משא"כ בנדבק בעמים שיצא מן השורש לגמרי).

ועל יסוד זה מתבארים הדברים המובאים בספר מכתבי הח"ח ב"דוגמא מדרכי אבי" אות י"ח שכאשר בני" שברוסיא כולל לא שומרי התורה ומצוות שביניהם נדו ממקומותיהם בחוסר כל ולא המירו ח"ו, אמר עליהם החפץ חיים זצ"ל שלא עליהם נאמר דין מורדין (הובא גם במורשה כרך ט' עמ' 100). וע' בזה לקמן אות ה'.

ג. דברי ה"שרידי אש" והאחרונים בנושא

ואחר העיון ראיתי שכל נושא זה מתברר מדברי בעל שו"ת שרידי אש שנוזק לשאלה שממנה ניתן להוציא כמה יסודות ובירורים בנושא ומתבארים גם דברי גדולי האחרונים שהביאם שם בנדון זה, אשר ע"כ אמרתי להביא תורף הדברים במה שנוגע לענייננו.

שם (בח"ג סי' מ"ד) נדון השאלה היה מעשה באשה שנפלה לפני ב' יבמים אחד משומד ואחד כופר בה' ותורתו מחלל שבת וכל קדשי ישראל בפרהסיא, ולפי המצב שם היה לה יותר קל ופשוט להשיג חליצה מהמשומד מאשר מהכופר וכתב לו רב גדול אחד שמתיר החליצה ע"י המשומד כי מומר לכל התורה לא עדיף לדעתו ממשומד וע"ז נחלק השרידי אש כי לדעתו לחומרא כן יש לחוש לשיטת הגאונים שמומר לא זוקק וא"כ במקרה דכאן נשאר רק על הישראל החיוב לחלוץ. ובא שם (אות ב) לדון ע"כ שהכופר והמשומד שניהם אותו דבר והביא להגהות מרדכי פ' החולץ שהשיג על רש"י שהוכיח

דמומר זוקק מכך שקדושו קידושין כיבמות יז, ב, דנהי דהוא ישראל (אע"פ שחטא) היינו בדברים דלא כתיב בהו אחוה כגיטין וקידושין משא"כ ביבום וחליצה כו', שהרי אין מצווים להחיותו ומותר להלות לו ברבית, ולפי"ז גם כופר בכל התורה הרי הוא שוה בדינים אלו, והביא שבאמת בשו"ת מהרש"ם (ח"ג סי' ה') האריך בזה אם כופר בכל התורה ומחלל שבת הרי הוא כמומר גמור גם לזה, והביא ראיות לכאן ולכאן ובהמשך הביא המהרש"ם שם מדברי האחרונים שמומר לחלל שבת הוי כמומר לכל התורה רק מדרבנן וע"כ זוקק ליבום.

וכתב ע"ז השרידי אש דגם להחולקים מ"מ לא מצינו בו פסול רק לענין נאמנות ושאר דברים שבקדושה ודברים שבדת, אבל לא להפקיע ממנו זכויות וחובות הנהוגות בבן ישראל שנולד בקדושה, וכי בשביל שסרח ובגד נעשה חפשי מן המצוות ודאי שהוא כישראל גמור לכל דבר ולא אמרו אלא להחמיר עליו" וכו'.

והביא שם לשו"ת חת"ס הנ"ל (ח"ו סי' נ"ו) וכתב: "הרי שפתיו ברור מללו דכל דברי הגאונים אין בו אלא חידושו במשומד גמור אבל לא במי שחילל שבת וכפר בתורה".

והביא שם השרידי אש שאמנם החת"ס עצמו בתשובותיו (אה"ע ח"ב סי' ע"ג) כ' דהטיפות מים שהכומר מזה עליו לא מעלה ולא מוריד, כי וכי בזה הדבר תלוי, הדבר תלוי באיך שהוא מתנהג בפועל (א"ה לשונו המדויקת של החת"ס כך היא: "טיפין אלו מה טיבן, כיון שנטמע ביניהם ונעשה מומר וכופר בכל התורה כולה, הרי זה מומר דפליגי ביה הפוסקים") וכתב שזה הטעה לבעל תשורת שי (סי' ב') לחשוב שדעת החת"ס שגם מחלל שבת הוי כמומר לענין חליצה ובאמת החת"ס מיירי במי שנטמע בין העכו"ם ולא חסרו לו אלא הטיפות של הכומר, (א"ה ויעוין בשו"ת זקן אהרן (ח"ב סי' קכ"ד) גבי חליצה מבולשביק שכתב שם שאין לחלק בינו לבין מי שהמיר דתו ממש, בעקבות החת"ס הנ"ל שאמר שאין לחלק בזה, ברם גם שם עיקר יסודו בהזקן אהרן היא מחמת שהגדיר את הבולשביקים כנטמעים בין האומות).

עוד הביא השרידי אש שבשו"ת אמרי יושר (ח"ב סי' קכ"ו) תפס על התשורת שי בזה, וכתב: "ובאמת גם מזה חזר בו החת"ס בהמשך דבריו וכתב: שוב עלה בדעתי דאפשר שיש לחלק בין קיבל המרת דת ע"י כומר או לא, רק שנטמע ופרק עול" (א"ה אמנם בזה אין נפ"מ לנושא שלפנינו, כי מתפיסת היסוד דלעיל לא חזר בו החת"ס, רק שבקשר לנושא הפרטי של חליצה היה נפ"מ בזה, כי אחת הסברות שלא ליבם היתה שאדעתא דהכי שתגרר אחריו לא נישאה ובה כתב החת"ס שאם לא המיר ממש ואין בעיה ע"פ החוק דאז שיחזור לדת האמת ממילא לא ברור שתגרר אחריו כפי שהיא בהמיר שאין בידו לחזור).

וכתב ששוב ראה שגם בשו"ת מהרש"ם (ח"א סי' י"ד) נוטה שאין לחלק בין משומד לבין עברין כופר בתורה, וביאר שגם הוא לאו אחיו הוא, וע"כ האריך שם (אות ג') בשאר נמוקי הגאונים בשיטתם הנ"ל ולברר אם יש לחלק בין נימוקם לנדון שלו וכ' שנימוק

א' שהביאו מצד שאינו אחיו וע"ז הקשו שהרי מ"מ הוא אחיו הביולוגי וזה הקובע ביבום, מ"מ זה יישב באבני מלואים (סי' קנ"ג) דביבום הדבר תלוי באחיו לירושה ושיטת הגאונים שאח מומר לא יורש, וכתב: ולפי"ז זהו רק במומר גמור שנדבק לעם אחר, אבל לא במחלל שבת וכופר בתורה שלא מצינו בו שאינו יורש, אדרבא מתשובת הרא"ש כלל י"ז והמרדכי בפ"ק דקדושין משמע שרק במשומד ממש אינו יורש כי בו אין זרעו מתיחס אחריו, (וע"ש שדן בעוד ב' טעמים, אבל הם שייכים רק לפרטים בגדרי חליצה ולא לנדון שלפנינו).

עוד כתב שם שבשו"ת באר עשק (סי' ע"ו) ג"כ ס"ל לחלק בין משומד ממש לכופר והביא שם שאמנם בטור אה"ע מ"ד כתב "וי"א דמומר לחלל שבת בפרהסיא ולעבוד כו"מ דינו כעכו"ם גמור ואין קדושי קדושין" אבל זה נדחה מהלכה שהרי גם רב יהודאי גאון שפטר במשומד מחליצה, הצריך גט בקדושי כותי וכמובא בטור, גם הב"י לא הביא דעה זו בשלחנו אף לא בשם יש מי שאומר וגם הרמ"א לא הביאה.

וכתב עוד שם: "ובאמת נראה לי שטעם הגאונים, מהא דאמרו ביבמות י"ז א' משמיה דשמואל" לא זזו משם עד שעשאו כו"ם גמורים שנאמר בה' בגדו כי בנים זרים ילדו", וס"ל להגאונים ז"ל שכל מי שהמיר דתו הוא בכלל זה שהרי הוא ובניו עד סוף כל הדורות נטמעים בין הגויים" וכתב עוד "שאפשר שהיה לגאונים קבלה על זה", עכ"פ זהו רק במשומד אבל לא בכופר ופורק עול שלא נטמע בין הגויים שאפשר שיהיה לו זרעא מעליא כו' (א"ה: ועל גוף דבריו עוד נדון בס"ד בהמשך ד' מס' 2), וע' בש"ך יו"ד קנ"ט ד' בשם ב"ח שיש להחמיר במומר להכעיס טפי ממומר והטעם כנ"ל.

והביא שם למל"מ (הלכות מלוה ולוה פ"ה) שהביא מהרא"ש שרק ישראל שיצא מהכלל וכפר מותר להלוות לו ברבית כי מי שנעתק לדת אחרת מסתמא בניו כמותו אבל עובד ע"א שלא נעתק לדת אחרת חיישינן שמא יצא ממנו זרעא מעליא.

וציין שגם האבני נזר (כוונתו לדברים שהובאו בתשובת מהרש"ם (ח"א קל"ה) שהיא מופנית אליו בעקבות תשובתו שם לאב"נ (בסי' י"ד) וכמדומני לפי כל הקשר הדברים שהיא היא הנדון של האבני נזר (אה"ע סי' רכ"ג) שהבאתיו לעיל) חילוק בין משומד לכופר וציין שאמנם על עצם ראייתו נחלק המהרש"ם (בח"א סי' קל"ה) הנ"ל אבל לדינא הסכים עמו.

וכתב שם השרידי אש שבפסק זה נחלק עליו הגר"י ראזין זצ"ל מרוגטשוב בעל הצפנת פענח וס"ל שאין לעגנה משום זה כי ס"ל שפשוט שאין הלכה כגאונים שמשומד אינו זוקק ולדעתו אין נפ"מ בין משומד לכופר לדעת הגאונים וא"כ גם אם נרצה לחשוש כן לדעתם לא הועלנו כלום בזה וגם א"צ כי לדעתם גם האח השני אינו זוקק וא"כ אין למה לחשוש לשיטתם, וציין שם בעל השרידי אש שהתעלם הגר"י ראזין זצ"ל מדברי גדולי האחרונים שהביא בנידון ומביא שם שאח"כ נגרר שגם המומר לא רצה לחלוץ וראה בזה הצפנת פענח כעין אות משמים וע"כ לא רצה להתערב יותר והביא שנודע

לו שבס' שו"ת צפנת פענח נדפסה תשובתו בזה וציין גם לשו"ת לבוש מרדכי (אה"ע ס"ד) וכן לספר יד שאול שנדפס בת"א שנדפסה בו תשובת מהר"ח אייגעש זצ"ל מוילנא אליו, ודעתם להתיר בשעה"ד חליצת מומר משום ספק ספיקא, ספק שמא הלכה כרש"י שמומר זוקק, וגם לגאונים שמא הלכה כעיסור המובא בטור אה"ע שגם מחלל שבת חשיב כמשומד וע"כ כתב שדעתו בטילה לעומתם, אבל כתב שם ז"ל: "ומ"מ יש לענ"ד לחקור ולדרוש אם הכופר והמומר לכה"ת הוא באמת כופר ומומר שפעמים הרבה הם עבריינים מתוך קלות דעת ובהפקירא ניחא להו, משא"כ המשומד כבר עשה מעשה לעקור מלבבו כל רגש בושה וכיבה בידים את הזיק האחרון של זיקה ליהדות ולעם ישראל עכ"ד בתשובתו הנ"ל.

והנה שם (בסי' מ"ה) הביא לתשובות הרבנים שקיבל על דבריו בזה ואביא כאן מדבריהם הנוגעים לעניננו כדי לעמוד על דעת גדולי האחרונים בנושא.

שם (אות א') הביא לדברי הגרי"ח זוננפלד זצ"ל שעל דבריו שכתב שכנראה היתה לגאונים קבלה בענין מומר דאינו כישראל, כתב לבאר המחלוקת בדרך אחרת שנ"ל שאחר שכתוב בתורה פן יש בכס איש וכו' ומחה את שמו מתחת השמים, הרי שכל פורק עול ראוי שימחה שמו מישראל ממילא אינו ראוי להקמת שמו והחולקים ס"ל שאין זה ענין לדיני התורה"ק, הקב"ה ימחה שמו אבל אנן בדידן. כיון שישראל הוא אינו יכול להפקיע עצמו מכל מה שהטילה התורה עליו ובהמשך נטה שגם לשיטת הגאונים לא פשוט שבכל מצב אמרו דבריהם ובמקרה שנתרצה לחלוץ הרי עשה מצוה ואם נתרצה למצוה ע"י תוכחה יש בזה ראיה שלא פקר לגמרי ובוזה י"ל שגם הגאונים לא אמרו דבריהם ע"ש (וא"ה על זה יש לומר חכם עדיף מנביא כי אכן בשו"ת חת"ס (ח"ו נ"ו הנ"ל) להדיא הביא דברי מאן דס"ל במרדכי דמומר אינו זוקק את אשתו ליבום משום דאינו בהקמת שם אלא שיש להעיר ששם הוא מדבר על מומר כבעל האשה ולא על מומר כאח הבעל אבל יש להסיק מזה כע"ז, וכן יש להעיר שכע"ז כתב החת"ס (באה"ע ח"ב סי' ע"ד) ע"פ רמב"ן עה"ת דמומר לא מקרי אחיו וא"כ גם אם יבם הרי לא הקים שם לאחיו).

ושם (אות ג') הביא לתשובת הג"ר אברהם צבי הירש קמאי אב"ד מיר דדעתו שם להשוות מומר לחלל שבת בפרהסיא כמומר לע"ז דלא מיקרי אחיו אף מדאורייתא ודלא כשו"ת מהרש"ם (ח"ג ה') שהבאנו לעיל, והביא (שם סק"ג) לתשובת חת"ס ח"ו הנ"ל המחלק בין מומר גמור לכופר וכתב שדברים אלו הם כדבריו בשו"ת (אה"ע ע"ד ד"ה ואלו) שכתב שם שעפי"ז יש לקיים דברי הגאונים מטעם דכתיב להקים לאחיו שם בישראל וכו' אבל החת"ס עצמו תבר לגזיזה שכתב אלא דשמעתן מרפסא איגרא כו' ודין זה חדש לא הוזכר בשום פוסק כו' ומסיק מ"מ אין לנו להוסיף ולא לגרוע ע"ד הראשונים ומסתייה שעטרנו בפלפלת כ"ש ע"כ, הרי שלמעשה לא סמך ע"ז עכ"ד.

והנה המסקנה העולה מכל הדברים האלה שאכן גדולי האחרונים ס"ל לחלק כחילוק החת"ס הנ"ל בין כופר לבין מי שנדבק בדת אחרת ובעם זר. ואף האחרונים שהביא

השרידי אש שנחלקו בזה, לא על עצם התפיסה הזאת נחלקו אלא שלדעתם לענין יבום וחליצה אין בזה נפ"מ, כי כל מה שהעיר הג"ר אברהם צבי הירש קמאי הנ"ל שאף החת"ס לא סמך ע"ז למעשה המעיין בדברים יראה שבסי' נ"ו נקט זה בפשטות רק שבסי' ע"ד (שלדעת הרצ"ה קמאי זצ"ל תלויים זה בזה) חידש שא"כ מומר אינו ג"כ בהקמת שם ואף כאחיו הביולוגי אין להגדירו, וע"ז כתב שלמעשה אינו רוצה לסמוך ע"ז וכן שאר האחרונים שנחלקו, כל דיונם היה מצד בירור פרטי דינים בגדרי חליצה שלענין זה אמרו שכיון שהגאונים יסודם שאינו נקרא אחיך וכדו' טעמים אלו יש לאומרם גם ביחס לכופר, אבל אין בדבריהם שום יסוד כנגד התפיסה במהותה שלענין הגדרת ענינם שונים הם וכפי שהמהרש"ם שלא ס"ל לחלק בזה לענין חליצה להדיא קיבל את חילוקם היסודי במהותו של החת"ס סי' נ"ו ובאר עשק סי' ע"ז הנ"ל וכדבריו (בח"ג סי' ה' ד"ה ומ"ש רמ"מ כו' ובח"א סי' י"ד ד"ה ובדבר מה), ושם ד"ה וגם במ"ש לעיל ציין לדברי החת"ס (באה"ע ח"ב ע"ג) שצייד דבנטמע בין העכו"ם וכופר בדת אף שלא נזרק עליו מי הכומר דינו כמומר" וכתב ע"ז "אבל בנ"ד צ"ע" כלומר במעשה שלפניו שאומנם היה כופר אבל לא במציאות של נטמע ממש בין העכו"ם לא רצה לצרף זה אף לא כסניף להתיר אליבא דשיטת הגאונים.

וע"ע בשרידי אש (ח"ג סי' קי"ז) הביא שם שבשו"ת השיב משה דחה דעת הסוברים שפוקר הוא כמשומד, אבל ציין לדברי גדולי האחרונים בתשובה הנ"ל שנחלקו עליו בזה, ברם כל זה רק ביחס לחליצה ולא בעצם היסוד כפי שביארנו וגם ביחס לחליצה כבר כתב השרידי אש (שם סי' מ"ז) שמה שהוא מומר לחלל שבת ואוכל נבילות וטריפות הוא סניף קטן להקל ולפטור מחליצה כי רוב האחרונים סוברים שרק במשומד גמור אפשר לצרף דעת הגאונים.

וע' גם להבן איש חי בספרו "עוד יוסף חי" ריש פרשת במדבר שכתב שאין להביט על גנותם של יהודים אפילו שיהיו אוכלי חזיר ומחללי שבתות וכו' כל ששם ישראל אינו לחרפה להם אלא לכבוד ולתפארת ע"ש.

שוב ראיתי דברים מפורשים בזה בדברי הג"ר צדוק הכהן זצ"ל מלובלין ב"צדקת הצדיק" המלא מהדורת יד א. כי טוב, שם נוספו דברים על הספר הרגיל שהושטו בשעתו בשעת ההדפסה (מרפרוף שטחי נ"ל שטעם ההשמטות, או מחמת צנזורה פנימית או מחמת שבאו שם דברים שעלולים לא להיות מובנים להמון עם) ושם סי' נ"ד (שגם נוסף במהדורה זו) איתא: עיקר היהדות בקריאת שם ישראל כמו שנאמר (ישעיה מ"ד) זה יאמר לה' אני וגו' ובשם ישראל יכנה, שלא יהיה לו רק מעלה זו שמכונה בשם ישראל די, ומצינו בריש פרק כלל גדול (שבת סח, ב) גר שנתגייר בין האומות ומביא חטאת על החלב והדם והשבת ועבודה זרה, ע"ש דלא ידע כלל שזה אסור ואפילו על ע"ז ושבת ונמצא שלא ידע כלל מכל התורה ובמה הוא גר להתחייב חטאת, רק בקריאת שם ישראל די ובזה מובן מה דיהרג ואל יעבור על המרת דת להיות ישמעאל, אעפ"י שהם אין עובדים ע"ז אפילו בשותף כנוודע וכן נזהרים על ג"ע וש"ד ואין כופין כלל על

אותן ג' עבירות דיהרג ואל יעבור, אבל המרת שם ישראל לבד, זה שקול ככל התורה כולה וכנגד ע"ז ג"ע וש"ד וע' ברדב"ז מזה וא"ה: כונתו על שו"ת הרדב"ז חלק ד' סי' אלף קס"ג הובא בפ"ת יו"ד קנ"ז סק"י ולכן גם אצל ההמון הוא פסול משפחה שיש מומר במשפחה ואין חוששין אם יש בה רשע גמור העובר על כל עבירות שבתורה כל זמן שלא המיר, וכן דורות הראשונים היו עובדים ע"ז, ומ"מ שם ישראל לא המירו וע"ז נאמר (הושע ד' י"ז) חבור עצבים אפרים הנח לו, שהם בחיבור אומה אחת ולא נתפרדו להתחבר עם הגוים ולהיות בכללם עכ"ל.

ואולי אפשר להביא גם על דרך רמז ואסמכתא מדברי רש"י ב"ב ה, א שעל דברי רבא "אני חומה זו כנסת ישראל" פירש וז"ל: כולם שוין לענין חומה וגודרים עצמן מלטמע בעובדי כוכבים עכ"ל הרי דזה היסוד להכלל בכלל כנסת ישראל שוב ראיתי בס' עיני שמואל על אגדות הש"ס להג"ר שמואל אהרן ראבין (מי שסידר לדפוס את שו"ת דברי חיים ונר"נ עם השואל ומשיב והג"ר שמעון סופר בן החת"ס ועוד) בתדושי לפסחים סי' פ' שפירש שם: ובזה מובן נמי דרש רבא "אני חומה זו כנסת ישראל" כו' עפ"מ"ש החילוק בין חומה למגדל באומרו במדרש (בר"ר פ' ל"ח ו') חבור עצבים אפרים הנח לו (הושע ד' י"ז) דאפילו בזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום אם היה ביניהם חבור לא היה שום אומה ולשון שולט בהם אבל עכ"ז לא הועיל רק להצלת עצמם אבל לא לראות במפלת השונאים כו' וז"ש אני חומה רק להצלת עצמם זו כנסת ישראל בזמן שישראל הם בכנסיה אחת וחיבור אחד כו' עכ"ל הרי שדבריו מתאימים לדברינו וברוך שכיוונתי.

בשולי הדברים ראיתי לציין לרמב"ם ה' רוצח י"ג י"ד שכתב: והתורה הקפידה על נפשות ישראל בין רשעים ובין צדיקים מאחר שהם נלויים אל ה' ע"כ, וגם דברים אלו ניתן לבארם ע"ד מש"כ שעקר היסוד כשהוא חלק מהכלל, ונראה לבאר ביסוד הענין כדברי המהר"ל כי "הכלל מלכותו יתברך עליו" (נתיבות עולם ח"א עמ' צט) ו"היחיד בישראל מקבל עליו עול מלכות שמים דרך כלל ישראל" (נצח ישראל פרק ע"ט וכעין זה בנתיבות עולם הנ"ל) וממילא דבהיותו קשור לכלל וחל עליו כל הערך הצבורי שהמהר"ל מרחיב פעמים הרבה לבאר ענינו ויחודו, עדין שם ישראל עליו בטהרתו, גם אם למעשה אינו נוהג כראוי וכעין מש"כ המהר"ל (נצח ישראל עמ' ס"ט) הקב"ה כרת ברית מצד האומה אף אם אינם מקבלים אלקותו ע"ש, וע' לו נמי שם עמ' קמ"ז שביאר שרבים אינם נדחים ולא צריכים הכנה כי אף בטומאתם השי"ת אלקיהם והם לו, וע"ע עלי שור פרק כלל ישראל, וע' גם מאמרי ראיה ח"א עמ' 59 מש"כ בשיטת המהר"ל בכל ספריו הקדושים וביחוד ספר נצח ישראל (וע"ש פרק י"א) ביסוד זה של הכלל שהוא למעלה מכל מעשה ובחירה ושום חטא ועון ושום דעה וע"ז ושום כפירה בעולם אינה יכולה לפגוע בזה ע"ש. וע"ע בשיטת המהר"ל בנושא באדרת אמונה להרב ע. קלכהיים זצ"ל ובס' בשדה הראיה לרמ"צ נריה זצ"ל בפרק בנתיבות מהר"ל. ור' גם דברינו לקמן שער ד' אות ג').

ד. באור דברי השלחן ערוך והרמב"ם בדין הפורשים מדרכי צבור

1. אבלות על הפורשים מדרכי צבור

הנה לשון השו"ע יו"ד שמ"ה ה' והוא מרמב"ם הלכות אבל פ"א ה"י (ומקורו מבריתא דאבל רבתי, הנקראת ג"כ "מסכת שמחות", פ"ב ה"י, ברם שם אין את כל הניסוח והפירוט שברמב"ם ושו"ע רק בסתמא נקטה "פורשים מדרכי צבור"): "כל הפורשים מדרכי צבור והם האנשים שפרקו עול המצוות מעל צוארם ואין נכללים בכלל (בטור: ואינם בכלל) ישראל בעשיתם (ברמב"ם וטור: בעשית המצות) ובכבוד המועדות ושיבת בתי כנסיות ובתי מדרשות, אלא הרי הם כבני חורין לעצמם (משפט זה ליתא בטור) כשאר האומות (ב' תיבות אלו איתא רק בשו"ע), וכן האפיקורסים (מלה זו איתא רק ברמב"ם) והמומרים (כן הוא בשו"ע, וברמב"ם נוסף זה בסוגרים מרובעים, וע' בבאר הגולה סק"ח שעל השו"ע הנ"ל כתב שכן הוא ברמב"ם, ובמקום המומרים כתב שם האפיקורסים ע"כ) לעבודת כוכבים (ב' תיבות אלו איתא רק בטור) והמוסרים (תיבה זו ליתא בטור) כל אלו אין אוננים (ב' תיבות אלו ליתא ברמב"ם) ואין מתאבלים עליהם (בטור במקום משפט זה כתוב כלשון הברייתא באבל רבתי: "אין מתעסקין עמהם בכל דבר") אלא אחיהם וקרוביהם לובשים לבנים ומתעטפים לבנים ואוכלים ושותים" וכו' ע"כ, והנה מלשון הלכה זו עדין אין להוציא שמגדיר אנשים כאלו שאינם בגדר "בכלל ישראל", אלא רק מתאר מצב הנהגתם שאינם משתפים עצמם עם ישראל בעשיתם שהרי בא כאן להגדיר ענין הפורשים מדרכי צבור שנקטה הבריתא, מה הוא, ובאר מה זה, אבל אין מזה שום ענין ויסוד להגדירם במהותם שלא בכלל ישראל.

וכן מוכח מדברי תשובת חתם סופר (יו"ד שמ"א) שס"ל (בד"ה ועוד) שגם מומר צריך לקבורו וכתב שם: "שהרי הרוגי ב"ד שיש בהם עע"ז ומחללי שבת ואנשי עיר הנדחת ואין הקרובים מתאבלים עליהם ודנים אותם כמי שמת מתוך רשעו, כמבואר במסכת סנהדרין מז, א, ומ"מ חיבים בקבורה שהרי עיקר מ"ע של קבורה מיניהו אתיא דכתיב: "כי קבר תקברנו" ואע"ג דהפורש מדרכי הצבור אין מתעסקין עמו לכל דבר י"ל היינו עסק אבילות ותנחומי אבלות ד"באבוד רשעים רנה" וכו' וכ"ה להדיא בתשובת רשב"א שהביא ב"י (יו"ד סי' של"ד ד"ה וכתב בקונדרסין כו') ונ"ל דממקומו הוא מוכרע דאמרי' פרק נגמר הדין (סנהדרין מז, א), יכול פירשו אבותיו מדרכי הצבור יטמא (כלו' הכהן לאביו) ת"ל: "בעמיו" מי שעושה מעשה עמיו, והשתא אי ס"ד דלא בעי קבורה א"כ למה לי קרא, הא אין כהן מטמא אלא לצורך קבורה" כו' ע"כ. נמצא שודאי מגדירו כישראל דאם לא כן מה לנו בקבורתו ולמה נצריך זה כלל.

אף שיש להעיר על דבריו שלכאורה הרוגי ב"ד מתודין קודם מיתתן כמתני' דסנהדרין שם מג, ב, שהביאה נמי הש"ך (יו"ד שמ"ה סק"ה), מ"מ כבר הרגיש בזה החת"ס עצמו וכתב שהרי למעשה דנים אותו כמת מתוך רשעו ור"ל שהרי אין קוברים אותו אצל צדיק כי אין קוברים רשע אצל צדיק, למרות ששבו בתשובה וע' בבאר הגר"א (יו"ד

ש"מ סעיף ה' סק"י) שהגדירם כמומרים להכעיס מחמת שהתירו עצמן למיתה וע' גם שו"ת ציץ אליעזר (חלק י' סי' מ"א פ"ה אות ב') מש"כ על גדר וידי זה, אלא שאה"נ שמזה יש להסיק שכל דין הקבורה הוא רק במי שיש מקום לתלות עכ"פ ששב בתשובה ולא במי שלא שייך בו זה וכפי שאכן ראיתי בשו"ת שרידי אש (ח"ב סי' קכ"ג) דן שם בדין קבורת מי שצוה לשורפו והדגיש שגרוע זה משאר רשעים שהם רשעים בחייהם וזה המשיך רשעותו גם אחר מותו וצוה להבדיל גופו המת משאר מתי ישראל הכשרים, וע"כ ס"ל שבו ל"ש שמא עשה תשובה שהרי הוכיח סופו על תחילתו שאינו רוצה בתשובה וכתב שאף שמצד ההלכה חלול שבת חמור יותר לאין ערך מעבירה זו (ובחילול שבת הזכיר שם שהרי מתירים לקוברם וכו') מ"מ מצד רגש האמונה ודאי שהמצוה שישרפו גופו כופר בתח"מ והשארת הנפש וכו'. והביא שם לחת"ס (ואה"ע ח"ב ע"ד) שביאר סברת רב יהודאי גאון המחלק בין היה היבם מומר בעת נשואי אביו, להמיר אח"כ ואילו בבעל מומר לא חילק כן וכ' שם החת"ס (וד"ה והנלע"ד) דביבם אפשר לומר שחזר בתשובה משא"כ בבעל שמת בהמרותו ולא נודע ששב אין אומרים כן (אלא שיש להעיר על כך שלכאור' אין זה נוגע לעניינינו שהרי הכא החת"ס גם במומר שמת בהמרותו ס"ל שיש לקוברו וי"ל שכוונת השרידי אש רק לומר שיש להסיק מהחת"ס יסוד חילוק זה ויש בו נפ"מ גבי מי שצוה לשורפו שהוא גרוע טפי כי אין אף צד לתלות ששב קודם מיתתו (וכנ"ל) וע' לו שהביא למנחת אלעזר (ח"ב ל"ד) שגם אסר לקוברם בקברות ישראל וכ' שאין אוננין ומתאבלין עליהן כדין פורש מדרכי צבור וכ"ה גם דעת שו"ת ערוגת הבשם (ח"ב רמ"ז).

ובגוף דינו זה של החת"ס שס"ל שקבורה אינה בכלל הביא שם השרידי אש שבמחלוקת ראשונים היא שנויה וציין שהאור זרוע (ח"ב הלכות אבילות תכ"ב אות ג') ס"ל שגם קבורה נכללת באי התעסקות עם פורשים מדרכי צבור, וכן הוא נמי בדבריו בח"א (ה' שחיטה שע"א) ובהלכות גה"נ (תמ"ח) והביא שהב"ח (שס"ב) תמה עליו שמדברי הגמ': "אין קוברין רשע אצל צדיק" משמע שאצל צדיק אין קוברים אבל גוף הקבורה אין מונעים הימנו, ורצה לחלק בין קבורה גרידא להתעסקות וכ' ע"ז השרידי אש שהמעין בגוף האו"ז יראה שא"א לומר כן וע"כ דעתו לישב ולחלק בין עובר פעם אחת לעובר הרבה ומפורסם בכך כעין החילוק שהביא בטו"ד (ש"מ) בשם מהר"ם מרוטנברג שמחלק בין עובר להכעיס לעובר לתיאבון או מניח מלעשות מצוה משום טורח, אך כתב שהב"ח כיון בזה לרשב"א בתשו' (סי' תשפ"ג) שאמר להדיא שלא לענין קבורה אמרו חז"ל שאין מתעסקים עמו, והובאו דבריו בש"ך (ו"ד שמ"ח סק"א) ובב"י (ו"ד שלד ד"ה וכתב בקונדרסין) ולפי"ז יוצא שבכל מצב של רשעותו קוברין אותו עכ"פ וכתב השרידי אש שכבר הכריע החת"ס (ו"ד שמ"א) שמותר להתעסק בקבורת אדם רשע בעקבות דברי רשב"א שבב"י הנ"ל ובעקבות הוכחתו מסנהדרין מז הנ"ל וכתב שם השרידי אש ז"ל: "ויכולים אנו לסמוך על הכרעתו בנוגע לעברין ופושע אבל בנשרפים יש סברא להחמיר כו" ויעוין בשו"ת זקן אהרן (ח"א סי' ס') שגם דן בנושא זה של קבורת אפר מי שצוה לשורפו ובאו גם בדבריו כל הדברים דהשרידי אש הנ"ל, וכל כיון

תשובתו הוא באותה הדרך דהשרידי אש כאן שי"ל דנשרפין חמורים יותר. וע' נמי בשו"ת ציץ אליעזר הנ"ל שג"כ הביא מחלוקות אחרונים בזה אם ס"ל כחת"ס וג"כ הסיק לדינא כחת"ס הנ"ל.

אלא שיש להעיר על כל הנ"ל שהציץ אליעזר שם (בפ"ב אות ז') הביא לשו"ת מהר"י הלוי (אחיו של הט"ז, כלל ה' סי' מ"ט) שאמנם לדינא כס"ל כרשב"א שיש לקבור פורשים מדרכי צבור מ"מ ס"ל זה רק משום כבוד המשפחה, ובמקום שכולם כמותו ול"ש כבוד משפחה אין לקבורו, מ"מ פשטות החת"ס ושאר הפוסקים הנ"ל לא נראה כן שהוא רק משום כבוד משפחה ובמקרה של החת"ס היה זה בגופה שכלל לא ידעו ענינה ובכלל לא היה שם שיד כבוד משפחה, אבל עכ"פ גם לשיטתו אין לנו ראייה אבל גם אין הוכחה לסתור, ויעו"ש בציץ אליעזר (אות ח') שהביא לדברי שות"י"ם שהסכימו או נחלקו לדברי החת"ס הנ"ל, ועכ"פ גם לחולקים רק ראייה אין ואין לנו שום יסוד להסיק מהם נגד הכלל "ישראל אע"פ שחטא ישראל הוא", ואנכי הרואה בציץ אליעזר הנ"ל (פ"א אות ו') שר"ל שגם הרמב"ם בהגדרתו לפורשים מדרכי צבור שאין מתאבלין עליהם, לא התכוון בעוברי עבירות, אלא שאינם מקיימי מצוות יחד עם כלל הציבור ונסתייע לפירושו זה מדברי הרמב"ם בהלכות תשובה (פ"ג הי"א) שנקט כן ובזה רצה לבאר את הר"ן על הרי"ף מועד קטן (סוף פרק ג') שביאר בפורשים מדרכי צבור שאין רוצים להצטער בצערם ולשאת את משאם במסים וארנוניות, דהרמב"ם והר"ן ר"ל שאינם משתתפין עם הצבור בגלל רשתתן נגד הצבור ואי רצונן להיות יחד עם הצבור ולקיים מצות ה'", ועל דברי הרמב"ם בזה נעיר בפ"ד לקמן, אבל עכ"פ בדעת הר"ן ודאי ל"ש שנאמר על אדם כזה עם כל חומר העבירה שבדבר, שהוא אינו נכלל בכלל ישראל ועל כרחנו שלא זו כונת המשפט בשו"ע כאן אלא כדבארנו, וכן חזיתי לציץ אליעזר (שם פ"ד) שהביא לתשובת מהרד"ך (בית ל') דס"ל שמעצם הדין יש לו לבן מומר לומר קדיש על אביו גם אם היה מומר להכעיס דהא אע"פ שחטא ישראל הוא וכו' ע"ש, ואף שהרמ"א יו"ד שע"ו סעיף ה' בסופו הביא דבריו לדינא רק לענין מומר שנהרג שבזה י"ל דהריגתו כיפרה לו (ובציץ אליעזר הנ"ל הביא שנחלקו בזה הפוסקים, יש דס"ל כרד"ך גם במומר שמת מיתה רגילה ורק לענין דחיתו לאבלים אחרים דנו, ויש שס"ל לדינא כרמ"א), מ"מ זה מפני שדנו אם יש להשוותו לאבלות שאין מתאבלים עליו (כש"ך שם) או שקדיש שעניינו כפרה שאני, אבל בעצם יסודו של הרד"ך שהוא ישראל, בזה לא מצינו שנחלקו עליו.

2. דברי הרמב"ם בפירוש המשנה

אמנם עדיין עלינו לבאר את דברי הרמב"ם בפירוש המשנה למס' סנהדרין (פרק י' בד"ה היסוד שלשה עשר) שכתב שם ז"ל: "וכאשר יאמין האדם אלה היסודות כלם ונתברר בה אמונתו בהם הוא נכנס בכלל ישראל ומצוה לאהבו ולרחם עליו ולנהוג עמו ככל מה שצוה הש"י איש לחבירו מן האהבה והאחוה ואפילו עשה מה שיכול מן

העבירות מחמת התאוה והתגברות הטבע הגרוע הוא נענש כפי חטאיו אבל יש לו חלק לעוה"ב והוא מפושעי ישראל, וכשנתקלקל לאדם יסוד מאלה היסודות הרי יצא מן הכלל וכפר בעקר ונקרא מין ואפיקורס וקוצץ בנטיעות ומצוה לשונאו ולאבדו ועליו נאמר (תהלים קלט) הלא משנאיך ה' אשנא ע"כ. וברוח זו הם גם דבריו בהלכות עדות (פי"א ה"י) ובהלכות ממרים (פ"ג ה"ב) והובאו לדינא בשו"ת הריב"ש (סי' ע"ט).

ועתה עלינו לבאר כונת הדברים כי יש לבאר בב' דרכים:

א. כי אכן אין גדרם של אלו שהזכירם הרמב"ם בדבריו, כישראל כלל לשום דבר ברם אחר שהראינו שמוסכם על הכל שאף על מומר נאמר ישראל אע"פ שחטא ישראל הוא וכ"פ הרמב"ם אישות ד' ט"ז שקידושו קדושין גם כשעובד ע"ז ברצונו וצריכה גט ממנו, א"כ על כרחך לבאר זה מצד תקנת חכמים שתקנו בו כך.

והשתא מתבארים דברי השאילת יעבץ (ח"א סי' כ"ח) שהבאנו לעיל שכתב לבאר שיטת הגאונים דמומר מין הוא ולא אחיך קרינא ביה ולא ישראל הוא אחר שחטא, כי הוא בא להרחיב את היסוד שבלא"ה יש לו בית אב, דר"ל שאמנם יש תקנ"ח ביחס למומר אלא שאף שחכמים תיקנו, מ"מ הרי כנגד דיני תורה אינם יכולים להקל עליו ולפרוק ממנו חיוב היבוס והחליצה, ואף שיש לעתים כח ביד חכמים לעקור גם ד"ת, מ"מ היינו בענייני ממון כהפקר ב"ד או בשוא"ת, אבל לא לענין זה להתיר זקוקה ליבוס לשוק בלא יבוס, וע"ז בא השאילת יעבץ לומר דיש כלי לזה, שיש כח בידם גם לענין זה, וכיון שהלא תקנו עליהם באופן כללי כי זה היחס הכללי אליהם, א"כ ודאי שהשתמשו גם בכלי זה והכלי הוא הדין "דכל דמקדש אדעתא דרבנן מקדש", ובאמת שמה שכתב השאילת יעבץ מסברת עצמו אנכי הרואה שכך באמת נתבארה שיטה זו בראשונים בדברי מהר"ח אור זרוע (סי' קט"ז) הובאו דבריו בשו"ת מהרש"ם (ח"ג סי' ה'). אלא שע"ז יש לדון שהוא גופא מנין לנו כי אכן תקנו חכמים כך, ואמנם מזה שבראשונים אחרים נתבארו דברי הגאונים בדרכים אחרים, עדיין אין להוכיח שאינם מקבלים תפיסה זו דתקנ"ח די"ל דשפיר מקבלים תפיסה זו, אך מחמת שלדעתם בענין הקידושין אין כח ביד חכמים להפקיע זיקת היבוס ולהתירה לשוק ע"כ נזקקו לבאר בדרכים אחרות, אף שעדיין יש להעיר ע"ז כי גם אם אין סתירה מדבריהם לתפיסה זו אבל הרי גם אין הוכחה מדבריהם לכך, שהרי כלל לא הזכירו לזה, אבל אולי אחר שמצאנו לתפיסה זו אצל אחרים והם הזכירו אותה, א"כ אולי י"ל שהדברים משלימים, שחלקם הזכירו עקר התקנה ולדעתם די בכך, וחלקם הזכירו הפרט השייך לעניננו, כי בעקר התקנה, לדעתם לא די, מ"מ עדיין אין הדברים מוכרחים.

עכ"פ גם אם נאמר כך עדיין יש לבאר על מה דהערנו לעיל מנין לנו שאכן תקנו חכמים כך והרגיש בזה השרידי אש (ח"ג מ"ד) שהבאנוהו לעיל שכתב שם ז"ל: "ובאמת נראה לי שטעם הגאונים מהא דאמרו ביבמות יז, א משמיה דשמואל "לא זז משם עד שעשאו עכו"ם גמורים שנאמר: "בה' בגדו כי בנים זרים ילדו", וס"ל להגאונים ז"ל שכל מי שהמיר דתו הוא בכלל זה, שהרי הוא ובניו עד סוף כל הדורות נטמעים בין

הגויים". וכתב שאפשר שהיה לגאונים קבלה ע"ז, ועל דבריו יש להוסיף שהרי באמת מצינו לחז"ל (וברכות כ"ח) שתקנו ברכת המינים, א"כ גם מזה יש להוכיח שהיתה תקנת חז"ל כללית עליהם, ברם אם נאמר כך הרי שרק ביחס למינים מצאנו זה ולא יותר, ואין לך בו אלא חידושו, שהרי תפיסת היסוד היא "ישראל אע"פ שחטא ישראל הוא" וא"כ רק כאשר מצאנו מקור מפורש לומר לא כן, רק אז בידינו לאומרו וכפי שמלשון השרידי אש הנ"ל אנו רואים שחתר למצוא מקור לזה, והנה פשטות שיטת הגאונים שרק במומר אמרו דבריהם, וכן בשרידי אש הנ"ל בהמשך דבריו שג"כ הובאו לעיל כתב שם: "עכ"פ זהו רק במשומד, אבל לא בכופר ופורק עול שלא נטמע בין הגויים שאפשר שיהיה לו זרעא מעליא", ור"ל שמפורשות עולה מהסוגיא בע"ז חילוק זה ובאופן שלא נטמע עולה שם שאינו כגוי גמור לכל דיניו, וא"כ על כרחנו שא"א לחדש ולכלול גם זה בתקנה הכללית הנ"ל אלא רק במומר נאמרו הדברים, ומתאימים הדברים לתפיסת האחרונים שנתבארה לעיל שיש לחלק בין כופר כל זמן שלא נטמע בין הגויים, לבין מומר הנטמע בעם זר, וא"כ אם זהו יסוד הרמב"ם אם כן על כרחך שכל דבריו מוסבים רק באופן של מין ומומר בלבד ובזה יתאימו דבריו כאן עם דבריו שבה' תשובה שעמד עליהם הציץ אליעזר שהבאנו לעיל שעקר היסוד בהגדרת פורשים מצרכי ציבור אינו מצד העבירה שבדבר אלא מצד נתוקו מעם ישראל.

יש להעיר שלכאורה היה מקום לומר שכיון שלהלכה קי"ל מעקר הדין שלא כשיטת הגאונים הנ"ל, א"כ י"ל שכל תפיסה זו אינה אליבא דהלכתא אבל כ"ז אינו די"ל כפי שאמרנו לעיל שבתפיסה זו יתכן שגם החולקים מודים אלא דס"ל דאין די בזה להפקיע זיקת יבוס וסברות הגאונים בזה לא ס"ל, אבל בעצם היסוד שפיר יש לומר שמודים, ברם לאידך גיסא י"ל שהרי דבר כזה א"א לאומרו בלא מקור ובשלמא בשי' הגאונים הרי יש שבארו בהם כן וי"ל אפוא שזה המקור, אבל בחולקים הרי לא מצינו כל יסוד לזה וצ"ב. ויעוי' נמי בשו"ת התעוררות תשובה (ח"א רכ"ב) שכתב: "אפילו הוא מן המורידין מ"מ גם הוא בכלל ישראל" משמע קצת דס"ל שמדינים אלו אין להסיק ביחס להגדרתו כ"לא ישראל" אבל אין הכרח כי יתכן שבא שם מעקר הדין שזה הנצרך לתשובתו שם ולא נכנס לתקנ"ח.

אמנם יש לבאר לדברי הרמב"ם באופן ב' ולומר שלא התכוון כלל מצד תקנ"ח, מה שלא הוזכר כלל בדבריו. וכלל לא בא לתת גדר הלכתי לאותם אנשים, ובאמת גדרם ישראל מכח הכלל "ישראל אע"פ" כו', מ"מ הרי כל דיני הצדקה החסד והרחמים ביחס לישראל שבזה עוסק הרמב"ם שם, נלמדים מפסוקים שבהם מוזכר "אחיך" או "עמיתך", וא"כ מצדנו, היחס לאנשים אלו הוא כגויים שהרי אדם כזה אינו אחיך או עמיתך במצוות, אבל אין כאן ענין לגדרם ההלכתי ויש בזה נפ"מ כפי שיתבאר בס"ד בהמשך אות ה'.

ועתה עפי"ז יש לשוב ולבאר לדברי הרמב"ם בהלכות אבל והשו"ע יו"ד (שמ"ה) דלעיל ביחס לאבלות על פורשים מדרכי ציבור דיש לבאר עפ"י דרך א'

ברמב"ם בפי"מ שהרי חלקם עכ"פ של המוזכרים שם ודאי עונים לגדרים שיכנסו בתקנ"ה הנ"ל שריחקום מכלל ישראל ועליהם חלה ההלכה כפשוטה וא"כ י"ל שכל הדומים להם אף שבהם לא תקנו חכמים מ"מ כיון שדומים להם, א"כ לענין זה שלא יתאבלו עליהם השוו חכמים דינם, והנה לקמן אות ו' נביא שיש שעולה מדבריהם דבכל מציאות שנעשים כת בפ"ע י"ל שהם מנותקים מכלל ישראל וגם הם נכללים בכלל תקנ"ה זו וא"כ י"ל שכאן אמנם אין מציאות של כת, כי המדובר באדם פרטי, אבל מ"מ הרי הוא נתון במציאות כזו וע"כ נקטו הרמב"ם והשו"ע לשון של תיאור מציאות ולא של הגדרה) שאינו נכלל בכלל ישראל כבני חורין לעצמם כשאר האומות וא"כ גם הוא כנדבק בעם אחר ומציאותו זו גורמת שגם היא בכלל גדר זה וכפי שהבאנו לעיל (מס' 1) משו"ת ציץ אליעזר שזה היסוד בגדרי הרמב"ם כאן, וזה היסוד בהגדרת פורשים מדרכי ציבור כפי שעולה מהרמב"ם בהלכות תשובה, וממילא שמי שאינו במציאות כזו אף כשחוטא אין להגדירו בדין זה של פורשים מדרכי ציבור גם לא לענין אבילות.

גם עפ"י הדרך הב' שאין כאן ענין תקנ"ה אבל שאנשים כאלו אינם בגדר אחיך או עמיתך וע"כ ל"ש להתאבל עליהם, אלא שעפ"י עולה שכ"ז דוקא במציאות שכתוצאה מחטאם הם במציאות של מנותקים מכלל ישראל שרק אז הם בגדר פורשים מדרכי ציבור כו' וכפי שאכן הבאנו שתפיסת האחרונים לחלק בין מי שנדבק בעם אחר לבין מי שלא הגיע למצב כזה.

ועל דרך אגדה היה נראה לומר שענין ישראל הוא דבר הטבוע במהותו של האדם מישראל ולא שייך כלל לצאת ממנו, אמנם יכול האדם לעשות זאת אבל ברגע שיגיע למצב כזה אין לו מציאות כלל, ובזה מובן מש"כ הרמב"ם בפושעי ישראל שיש להם חלק לעוה"ב, וכדברי המשנה: "כל ישראל יש להם חלק לעוה"ב", מפני שעם כל חסרונם כל זמן שהם בגדר ישראל יש להם מציאות, אך מי שיצא מגדר זה אין לו מציאות כלל וע"כ ל"ש שיהיה לו חלק לעוה"ב וזה ענין המינים הנ"ל, אבל עכ"פ כ"ז אין לו נפ"מ לדינא. כי כל זמן שהוא חי כאן בעוה"ז הרי הגדרתו היא כפי שנתבאר עכ"פ מעיקר דין תורה כישראל לכל דבר, וכבר נודע המעשה על הגר"א זצ"ל שהוכיח מומר אחד על כך שלא בירך על איזה דבר מאכל, וכאשר אמר לו מה מוכיחו על כך והרי יצא מכלל ישראל, השיבו הגר"א שטעות בידו וא"א לצאת מגדר ישראל, ואמנם יקבל עונש על המרתו אך לא ישכחו מן השמים להענישו גם על חטא זה של אי ברכה, ודברי הגאון חדרו ללבו של המומר הנ"ל ושב בתשובה שלמה.

וראיתי כי על נקודה זו עמד גם הראי"ה קוק זצ"ל במאמרו "על במותינו חללים" נדפס במאמרי ראייה ח"א עמ' 89) הרב שם מביא את ההלכה הנ"ל בדין פורשים מדרכי ציבור ומציין שעל פי זה יש לדון אם בידו להספיד את חללי תנועת העבודה דאז שהרי הוא יודע את מרדותו של הפועל הצעיר בא"י, את יחסו לכל קודש בישראל ובאדם, והלא בהיותם "בני בלי דת" כלשון השו"ע בזה, גם הם אויבי האומה, אלא שציין שהרי

אף ביחס לעובדי ע"ז אמרו חז"ל (חולין יג, ב), דלאו עע"ז גמורים הם אלא מעשה אבותיהם בידיהם, ועפ"ז הסיק שהפורשים מדרכי ציבור שבזה"ז לאו פורשים מדרכי ציבור גמורים הם, אלא תקופת ההתבוללות בידיהם, ומציין שהפורשים מדרכי ציבור שבדורות הראשונים כשם שהחריבו את האומה בפועל כפיהם, כך היתה גם כונתם וחפצם. וכפי שכך ענין הגדרתם ברמב"ם הלכות תשובה ג' (א) וכפי שהבאנו זה לעיל, ואילו בנינו אלה הרי נכנסים בכל מלא נשמתם בצרתן של הציבור ובשום אופן לא יחשבו בלבם שהם בכלל כאילו אינו מהם.

אלא שכתב שעדין הדעת אינה מתקררת לגמרי והקצף העז של האומה אינו מתפייס עדין כל צרכו מכחן של חילוקי הסברות שבין פורשי מדרכי ציבור קמאי ובתראי, הגרעין נמצא אבל המכאוב לא נסתלק בזה כי סו"ס המצב נורא מצד המעשים הזרים והמחשבות הזרות והאדיקות דוקא בס, וכתב שם: "אמנם לאושר אסוננו אנו יכולים להספיד כחפץ לבנו על החללים החביבים הללו מבלי להתחשב כלל עם הרוח הזר" ואת זה בירר מצד הדין שאם נהרג ע"י נכרים מתאבלים עליו, וכתב: וחלילה לנו להכניס גם את הגרועים שבפורשים מדרכי ציבור שלנו, האוחזים בידם את דגל האומה וקניניה באיזו צורה שתהיה, בכללם של המומרים הנבדלים וקרועים לגמרי" והאריך שם בבאור ענין הרוגי מלכות.

והנה בספר "ברורים בהלכות הראי"ה" במאמרו של הרב אברהם שרמן "היחס לאחינו שפרשו מדרכי התורה והמצוות" שם בעמ' 507 מציג את דברי הרב המחלק בין פורשים מדרכי ציבור קמאי לבתראי כהוא - אמינא, אם כי מחזקה בראיות מדברי הפוסקים, ושם עמ' 511 סבור לדייק מדברי הרב שהבאנו שכתב שעדין הדעת לא מתקררת בחילוק זה, שדעתו לדינא שאין זה טעם מספיק לשנות את ההלכה בדין הפורשים מדרכי ציבור, ולדעתו שיטת הרב "שהלכות הקשורות באבילות ביחס לאחים הטועים אינם משתנות גם כאשר הם נחשבים כשוגגים ואנוסים".

אמנם לענ"ד המעיין יראה שאין פני הדברים כן, דברי הרב ברור מללו **שלהלכה** אכן קיים חלוקה זה וכפי שהבאנו לעיל שכן פשטות הפוסקים ווגם קצת יש לסייע לזה ממש"כ סוף דבריו, אחר שכתב דבריו אלו שאין הדעת מתקררת בחילוק זה, שציון מפורשות שחלילה לנו להגדיר גם את הגרועים שבפורשים מדרכי ציבור בדין מומרים, ואף שכתב זה בהקשר לנהרגים ע"י נכרים, ור"ל שאם במומר ממש י"א שמתאבלים עליהם בכהאי גוונא א"כ ק"ו בהם, מ"מ ראינו כאן את התיחסותו ההלכתית שא"א להכלילם בכלל הקרועים מהאומה לגמרי) ולא כתב בהמשך דבריו שלענ"ד באו מקוטעים מדי במאמר הנ"ל, שום דבר כנגד זה, רק ציון שאף שמבחינה הלכתית טהורה מותר להספידם, מ"מ אין הדבר פשוט כל כך מבחינת רגש ישראל ומחשבתה וכדו', ואיך ידבר בשבחם אחר שמצבם לא היה כראוי, ובפרט אמורים הדברים ביחס לפועל הצעיר דאז שהיתה לו אף "אידאולוגיה" בכון כזה שפי שמתאר זה הרב במאמרו הנ"ל, וע"ז ציון שאמנם מצד הדין והיחס להרוגי מלכות יש בידו להספיד לא

רק באופן המותר ע"פ דין ותו לא, אלא אף כלשונו שם: "כחפץ לבנו". הרי דברים פשוטים שאף שיטת הרב כאן עולה בקנה אחד עם שיטת שאר הפוסקים. ההמשך אי"ה בגליון הבא